

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه

بین نواد ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و تحولات عربی ۲۰۱۱

کیمن برزگ

مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی

تهران - ۱۳۹۳

فهرست‌نویسی پیش از انتشار

سرشناسه: برزگر، کیهان: ۱۳۲۶ -
عنوان و نام پدیدآور: سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه: بین حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و تحولات عربی ۲۰۱۱؛ [به سفارش]
مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی.
مشخصات نشر: تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۳۳۲ ص.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۶۱-۷۰۲-۸
بها: ۱۵۰۰۰۰ ریال
عنوان به لاتین:

Iran's Foreign Policy in the Middle East: Between September 11th, 2001 and the Arab World Developments in 2011

وضعیت فهرست‌نویسی: فبپای مختصر
یادداشت: فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.
یادداشت: کتابخانه
شناسه افزوده: ایران: وزارت امور خارجه، مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی.
شناسه افزوده: ایران: وزارت امور خارجه، اداره نشر
شماره کتابشناسی: ۶۹۲، ۳۷

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه: بین حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و تحولات عربی ۲۰۱۱

مؤلف: کیهان برزگر
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
چاپ اول: ۱۳۹۴
همه‌نگی امور نشر: بیتا طهرانیان
ویراستار ادبی: مریم حجاری
صفحه‌آرایی: اکرم خاکساریان
صفحه‌آرایی، طراحی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

اداره نشر وزارت امور خارجه

دفتر مرکزی: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه
تلفن: ۲۲۸۳۲۵۶۵، ۲۲۲۹۷۰۲۹، نمابر: ۲۲۸۳۲۵۶۵
نمایندگی و فروشگاه مرکزی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، پاساژ ناشران، طبقه همکف پلاک ۱۶/۲۲
تلفن فاکس: ۶۶۹۵۲۲۹۰، تلفن همراه: ۰۹۳۵۹۶۴۹۰۲۷، تلفن: ۶۶۴۹۰۳۱۵
فروشگاه شماره ۲: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، جنب مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه
تلفن: ۲۲۸۰۲۶۶۲

فهرست مطالب

مقدمه..... ۵

بخش اول: اهداف و اصول سیاست خارجی ایران در منطقه

فصل اول: منطقه گرایی در سیاست خارجی ایران..... ۱۱

۱. چاروب مفهومی- تاریخی و نظری منطقه گرایی در سیاست خارجی ایران..... ۱۳

۲. مؤلفه های منطقه گرایی در سیاست خارجی ایران..... ۱۸

۳. حوادث ۱۱ سپتامبر و عویت منطقه گرایی در سیاست خارجی ایران..... ۲۲

فصل دوم: سیاست خارجی ایران در خاورمیانه و امنیت بین المللی..... ۲۹

۱. حوادث ۱۱ سپتامبر و جنگ ایران و خاورمیانه در امنیت بین الملل..... ۳۰

۲. اهمیت عنصر ژئوپلیتیک در سیاست خارجی ایران..... ۳۷

۳. اهمیت عنصر ایدئولوژی در سیاست خارجی ایران..... ۳۸

فصل سوم: سیاست خارجی ایران در منطقه خاورمیانه، منظر نظریه های رئالیستی سیاست

خارجی..... ۴۳

۱. حوادث ۱۱ سپتامبر و افزایش نقش منطقه های ایران..... ۴۵

۲. سیاست خارجی ایران: تهاجمی یا تدافعی؟..... ۵۴

۳. استراتژی امنیت به هم پیوسته در سیاست خارجی ایران..... ۶۲

رویکردهای سیاست خارجی ایران در منطقه..... ۷۱

فصل چهارم: سیاست خارجی ایران و هلال شیعی..... ۷۹

۱. زمینه های ظهور بحث هلال شیعی در منطقه خاورمیانه..... ۸۰

۲. دیدگاه های موجود در بحث هلال شیعی..... ۸۴

۳. سیاست خارجی ایران و هلال شیعی..... ۸۶

فصل پنجم: سیاست خارجی ایران و نظریه توازن قوا در خلیج فارس..... ۹۹

۱. چارچوب مفهومی و نظری توازن قوا در خلیج فارس..... ۱۰۰

۲. جنگ ۲۰۰۳ عراق و توازن قوای جدید در خلیج فارس..... ۱۰۶

۳. توازن قوا و توازن امنیت و توازن منافع در خلیج فارس ۱۰۸
۴. توازن منافع و امنیت دسته‌جمعی در خلیج فارس ۱۱۷

بخش دوم: سیاست خارجی ایران با کشورهای منطقه

فصل اول: سیاست خارجی ایران در عراق پس از صدام ۱۲۵

۱. سیاست خارجی ایران از بعد مسائل داخلی عراق ۱۲۶
۲. سیاست خارجی ایران از بعد مسائل منطقه‌ای ۱۳۳
۳. سیاست خارجی ایران در برخورد با اهداف آمریکا در عراق ۱۳۸

فصل دوم: حوادث ۱۱ سپتامبر و همکاری‌های منطقه‌ای ایران و ترکیه ۱۴۷

۱. جایگاه ایران و ترکیه در ساخت قدرت و سیاست منطقه خاورمیانه ۱۴۸
۲. تغییرات رژیم پتیک در ایدت ۱۱ سپتامبر و روابط ایران و ترکیه ۱۵۲
۳. متغیرهای تأثیرگذار بر تقویت روابط منطقه‌ای ایران و ترکیه ۱۵۵

فصل سوم: سیاست خارجی ایران در افغانستان بعد از سقوط طالبان ۱۶۱

۱. جایگاه افغانستان در منافع امنیتی ملی ایران ۱۶۲
۲. اهداف سیاست خارجی ایران در افغانستان ۱۶۶
۳. ایران و سناریوهای بعد از خروج نیروهای آمریکایی ۱۷۱

فصل چهارم: سیاست خارجی ایران در تنگه هرمز ۱۸۱

۱. اهمیت تنگه هرمز برای ایران، منطقه و جهان ۱۸۲
۲. سیاست بازدارندگی در تنگه هرمز و خلیج فارس ۱۹۰
۳. راهبرد بازدارندگی تدافعی در تنگه هرمز ۱۹۴

بخش سوم: ایران و آمریکا در منطقه

فصل اول: برنامه هسته‌ای ایران و امکان گفتگوی استراتژیک میان ایران و آمریکا ۲۰۵

۱. سابقه تاریخی و مفهومی گفتگوی استراتژیک ۲۰۷
۲. امکان گفتگوی استراتژیک میان ایران و آمریکا ۲۱۶
۳. سناریوهای گفتگوی استراتژیک میان ایران و آمریکا ۲۲۳

فصل دوم: برنامه هسته‌ای ایران و سطوح تحلیل سیاست خارجی ایران	۲۲۹
۱. اصول و اهداف برنامه هسته‌ای ایران	۲۳۱
۲. برنامه هسته‌ای ایران، تأثیر سیاست داخلی بر سیاست خارجی	۲۳۹
۳. برنامه هسته‌ای ایران و سطح تحلیل سیاست منطقه‌ای	۲۴۷
۴. برنامه هسته‌ای ایران و سطح تحلیل بازیگران خارجی	۲۵۴
فصل سوم: جایگاه منطقه در روابط ایران و آمریکا	۲۶۷
۱. استراتژی سیاست خارجی ایران در مهار تهدید آمریکا	۲۶۹
۲. جنگ ایران و عراق و مهار متقابل در روابط ایران و آمریکا	۲۷۱
۳. حوادث ۱۱ سپتامبر و مسئله مهار متقابل	۲۷۳
فصل چهارم: محور و تروریسم هسته‌ای در روابط ایران و آمریکا	۲۸۱
۱. چارچوب تاریخی و مفهومی تروریسم هسته‌ای	۲۸۳
۲. نگاه ایران به مسئله تروریسم هسته‌ای	۲۸۸
۳. چالش‌ها و فرصت‌های تروریسم هسته‌ای در روابط ایران و آمریکا	۲۹۰
نتیجه‌گیری	۳۰۳
منابع	۳۰۵
سایت	۳۲۳

مقدمه

این کتاب به بررسی ریشه‌ها و اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه بین حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ تا تحولات جهان عرب در ژانویه سال ۲۰۱۱ می‌پردازد. حوادث تروریستی ۱۱ سپتامبر در آمریکا و متعاقب آن حضور گسترده نیروهای نظامی آمریکا در منطقه در قالب دو جنگ افغانستان و عراق تهدیدهای مستقیم سیاسی امنیتی برای ایران به همراه داشت و متعاقب آن جهت‌گیری سیاست خارجی ایران در منطقه را تحت تأثیر جدی قرار داد. در این دوران هدف اصلی سیاست خارجی ایران مبتنی بر افزایش امنیت نسبی از طریق «مداخله» آمریکا بود و این تحول ضرورت افزایش نقش منطقه‌ای ایران برای پیشگیری از این تهدید را در سیاست خارجی مطرح کرد. همزمان با این تحول، بحث جایگاه «منطقه‌گرایی» در سیاست خارجی ایران در محافل روشنفکری، دانشگاهی و سیاستگذاری کشورمان مطرح شده است. پرسش اصلی همواره این بوده که دامنه و مرزهای حضور ایران در مسائل منطقه خاورمیانه کجاست و این مسئله چه چالش‌ها و فرصت‌هایی به وجود می‌آورد؟ بعضی از دیدگاه‌ها معتقدند که حضور ایران از اندازه ایران در مسائل منطقه به‌خصوص خاورمیانه عربی چالش‌ها و تنش‌هایی غیر ضروری را برای منافع و امنیت ملی کشور به همراه دارد. بعضی دیگر از دیدگاه‌ها به دلیل ماهیت ایدئولوژیک انقلاب اسلامی نزدیکی و تقویت روابط با همسایگان عربی و اسلامی را مطرح می‌کنند و از آن به عنوان فرصت سیاست خارجی ایران ذکر می‌کنند.

نویسنده کتاب به گونه‌ای سعی دارد تا تضادهای مفهومی و تنوریک ناشی از حضور یا عدم حضور ایران در مسائل منطقه‌ای و آثار آن بر روابط این کشور با بازیگران تأثیرگذار فرامنطقه‌ای به خصوص آمریکا را به بحث بگذارد و نوعی تعادل بین دیدگاه‌های فوق ایجاد کند. رویکرد این کتاب متمرکز بر ضرورت تقویت «منطقه‌گرایی» در سیاست خارجی ایران است. به‌کارگیری این رویکرد سیاست خارجی الزاماً به معنای ضرورت گسترش روابط همه جانبه با کشورهای همسایه و عربی منطقه نیست که البته محدودیت‌های خاص خود را دارد، بلکه تأکید

بر ضرورت حضور فعال ایران در مسائل منطقه‌ای برای تثبیت نقش‌های سیاسی- امنیتی و اقتصادی خود در منطقه و به تبع نظام بین‌الملل است. به عبارت دیگر، ارزش استراتژیک ایران در نظام بین‌الملل فعلی تا حد زیادی به ارزش نقش فعال آن در مسائل منطقه‌ای وابسته است. در این چارچوب، بحث منطقه‌گرایی Regionalism با بحث منطقه‌ای شدن Regionalization متفاوت است. منطقه‌گرایی بیشتر منطبق با ادغام سیاسی و اقتصادی است که از روابط خوب سیاسی بین دولت‌ها بر اساس تعهد متقابل به وجود می‌آید. به عنوان مثال، روابط خوب سیاسی بین ایران و دولت حزب "عدالت و توسعه" در ترکیه از سال ۲۰۰۲ و یا دیدن عراق پس از سقوط رژیم بعثی از سال ۲۰۰۳ منجر به افزایش روابط اقتصادی بین دو طرف شده است. اما منطقه‌ای شدن بیشتر منطبق با ادغام اقتصادی و با تکیه بر اقتصاد بازار، فعالیت‌های تجاری بخش خصوصی و غیره است. بر این مبنا تا کشوری در منطقه خود نقش فعال و مؤثر سیاسی اقتصادی نداشته باشد نمی‌تواند در نظام بین‌الملل نقش خود را برجسته کند، چون دنیا در حال منطقه‌ای شدن است. امنیت بین‌الملل که به نوعی از ادغام مسائل سیاسی- اقتصادی جهان به وجود می‌آید موضوعی به هم پیوسته است و از امنیت مناطق مختلف در مجموع امنیت جهان به وجود می‌آید. حال هر کشوری که در منطقه خود نقش کلیدی سیاسی اقتصادی داشته باشد به همان اندازه هم در امنیت و سیاست جهانی نقش خواهد داشت، به خصوص که این منطقه خاورمیانه باشد.

کشور، دارای ویژگی‌های خاص ژئوپلیتیک، ایدئولوژیک است که آن را تبدیل به مهم‌ترین کشور در نقشه سیاسی خاورمیانه می‌کند. از لحاظ ژئوپلیتیک، نقشه سیاسی ایران به گونه‌ای است که دسترسی هم‌زمان به زیر سیستم‌های سیاسی امنیت و اقتصادی منطقه خاورمیانه بزرگ را دارد. از یک سو با زیر سیستم آسیای جنوبی و افغان، هند و آسیای مرکزی همسایه است که در چارچوب نگاه به شرق در حوزه امنیت انرژی و توسعه اقتصادی آسیایی قرار می‌گیرد و از سوی دیگر با منطقه خلیج فارس همسایه است که آن را در مرکز امنیت انرژی بین‌المللی قرار می‌دهد. ایران هم‌زمان با سیستم عربی خاورمیانه عراق، سوریه و لبنان ارتباط دارد که آن را به موضوعات سیاسی- امنیتی و ایدئولوژیک منطقه وصل می‌کند. نهایتاً به

ترکیه و قفقاز وصل می‌شود که سیاست خارجی ایران را متمرکز بر موضوعات توسعه تجارت و انتقال انرژی می‌کند.

فراتر از عنصر ژئوپلیتیک و جغرافیا که نقش مهمی در جهت‌گیری سیاست خارجی ایران دارد، ایران یک کشور با ایدئولوژی شیعی اسلامی است که به عنوان یک ابزار قدرت ملی و در قالب دولت (state) ایرانی تأثیرات زیادی در مسائل منطقه‌ای داشته است. سیاست خارجی ایران از طریق ایدئولوژی و مسائل ارزشی به مسائل جهان عرب وصل می‌شود و تأثیرات جدی بر مسائل منطقه‌ای می‌گذارد. رانت‌های مهم خاورمیانه همواره سعی کرده‌اند تا از عنصر ایدئولوژی به عنوان یک ابزار قدرت ملی برای پیشبرد مسائل سیاست خارجی خود استفاده کنند. ترکیه در زمان حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲، وهابیون در عربستان سعودی و مصر در دوران کوتاه حکومت اخوان المسلمین، نه تنها دلت‌هایی هستند که از عنصر ایدئولوژی برای پیشبرد اهداف سیاست خارجی خود استفاده کرده‌اند، جمهوری اسلامی ایران هم مستثنی نیست. بنابراین عنصر ایدئولوژی هم در حوزه‌های ارزشی و هم در حوزه‌های استراتژیک به گونه‌ای جهت‌گیری سیاست خارجی ایران را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

این ویژگی‌ها ضرورت به کارگیری یک سیاست خارجی فعال در مسائل منطقه‌ای را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. به‌ویژه که اساس روابط ایران با کشورهای منطقه به‌طور سنتی در قالب بزرگ‌تر روابط ایران با قدرت‌های فرامنطقه‌ای به‌خصوص آمریکا، ترکیه، روسیه، شوروی و شوروی سابق بوده است. به‌طوری‌که در بسیاری از موارد آمریکا سعی کرده نقش منطقه‌ای ایران را از طریق متحدان منطقه‌ای اش به خصوص رژیم اسرائیل و عربستان سعودی مهار کند. در نقطه مرکزی این به هم پیوستگی موضوعاتی همچون صلح اعراب و اسرائیل، مسئله لبنان و حزب الله، بحران‌های عراق و افغانستان، برنامه هسته‌ای ایران و اخیراً تغییر و تحولات سیاسی، امنیتی ناشی از بروز انقلاب‌های عربی قرار دارند. موضوعاتی که از یک طرف مربوط به تأمین منافع ژئوپلیتیک کشورها از جمله مسئله مهار و بازدارندگی و تثبیت نقش‌ها و از طرف دیگر مربوط به تأمین منافع ایدئولوژیک از جمله مسئله حفظ ارزش‌ها و هویت‌ها در قالب رقابت جریان‌های سیاسی-ایدئولوژیک و مسائل مذهبی-قومی می‌شوند. در چنین شرایطی تلاش برای حفظ معادله قدرت

بین بازیگران عمده منطقه خاورمیانه از جمله ایران، ترکیه، عربستان سعودی، مصر و اسرائیل و متحدان فرامنطقه‌ای آنها از جمله آمریکا، اتحادیه اروپا، روسیه و چین همچنان ادامه می‌یابد.

بر این مبنا، جهت سیاست خارجی ایران در طی یک دهه گذشته نوعی پیروی از جریان واقع‌گرایی را تجربه می‌کند که سعی دارد تا بین این دو عنصر اصلی تأثیرگذار در سیاست خارجی ایران، یعنی عنصر ژئوپلیتیک و عنصر ایدئولوژی تعادل برقرار کند. رویکرد نظری کتاب نیز بر همین اساس مبتنی بر عملیاتی کردن نظریه‌های نئو رئالیستی به‌خصوص «رئالیسم تدافعی» است. این نوع رئالیسم مهم‌ترین هدف دولت‌ها در صحنه سیاست خارجی را تأمین «امنیت نسبی» خود در نظر می‌گیرد. با این روش، کتاب حاضر مجموعه دیدگاه‌های نویسنده در طی یک دهه گذشته است که به بررسی ریشه‌ها، اهداف و اصول سیاست خارجی ایران در فاصله زمانی بین وقایع حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و بروز تحولات بهار عربی از ژانویه ۲۰۱۱ پرداخته است. آثار تحلیلی کتاب از بهار عربی بر مسائل ژئوپلیتیک و ایدئولوژیک منطقه از جمله ظهور جریان‌های تروریستی مثل داعش و همچنین روی کار آمدن دولت آقای دکتر روحانی و تقویت رویکرد اعتدال در سیاست خارجی ایران و تأثیرات آن بر مذاکرات هسته‌ای و به خصوص روابط ایران و آمریکا خود به‌طور مستقیم و کتاب دیگری در آینده نزدیک به بحث گذاشته خواهد شد. امید است این کتاب یک گام کوچک دیگر در پیشبرد ادبیات موجود در زمینه مطالعات منطقه‌ای و دیدگاه‌های ایرانی نسبت به مسائل سیاست خارجی ایران در منطقه خاورمیانه باشد.

غلامرضا برزگر

واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد

تهران - بهار ۱۳۹۴